
AZ ÓMAGYAR KORI TELEPÜLÉSNEVEKBEN ELŐFORDULÓ 'NÉMET' JELENTÉSŰ LEXÉMÁK NYELVFÖLDRAJZI VIZSGÁLATA¹

1. KRISTÓ GYULA „Nem magyar népek a középkori Magyarországon” című monográfiája (2003) azzal az igénnyel született meg, hogy leírja az akkori Magyarország idegen népeinek tudományos igényű, összegző történetét. Vizsgálatába döntően a 11–14. századi történeti forrásokat vonta be, az ez utáni időszakra vonatkozóan pedig a szakirodalomra támaszkodott. Bevallottan nemigen használta a nyelvi forrásokat, hisz módszertani alapelvnek tartotta, hogy „az írott források előnyt élveznek a nyelvi tényekkel szemben”, mivel „a nyelvészeti úton adódó kijelentés mindössze lehetőségről szólhat [...], az írott forrás tanúságtételére alapozva viszont pontos időponthoz köthető bizonyosságról beszélhetünk” (KRISTÓ 2003: 15). Kétségtelenül van igazság mindebben, de hozzá kell tennünk, hogy a nyelvi tények vizsgálata sem mondható feleslegesnek, hiszen a történeti források tanulságához újabb megerősítésül szolgálhatnak, kiegészíthetők vagy éppen megkérdőjelezhetők azokat, mivel az általam is vizsgált helynevek a történeti események nyelvi lenyomataiként is értelmezhetőek.

Az utóbbi néhány évben kutatásom középpontjában a népnévi eredetű településnevek álltak, s eddigi munkám eredménye a névtípus ómagyar kori, a Kárpát-medence területén fellelhető anyagának szótári feldolgozása, amely a közelmúltban látott napvilágot (RÁCZ 2011). Az adatgyűjtés alapján az egyik legnépesebb névcsoporthoz ezek között a 'német' jelentésű lexémákkal létrejött településnevek. Jelen tanulmányomban e névtípus több szempontú nyelvföldrajzi vizsgálatával kívánok foglalkozni. Célom emellett a településnevek számát tekintve legjelentősebb *német* és *szász* lexémákat tartalmazó nevek különböző morfológiai típusainak (egy- és kétrészes nevek szerkezeti felépítésének) elemzése, a különböző névrészek szerepének bemutatása, illetve annak a lehetőségnek a vizsgálata, hogy e településnevek rendszeres nyelvészeti kutatása mennyiben járulhat hozzá a történeti irányultságú vizsgálatokban jó évszázada megoldani próbált etnikai rekonstrukció kérdéséhez.² A vizsgálatból kihagyom a jelentéktelen számú *sváb* és *bajor* etnonimákat tartalmazó helyneveket.

2. A fentebb meghatározott cél érdekében elsőként a vizsgálati körbe vonható településnevek nyelvföldrajzi elemzését végzem el.

Német nyelvű népcsoportok már a honfoglalás előtt is jelen voltak a Kárpát-medencében, de nagy részük közvetlenül a magyarok megérkezése előtt kivonulhatott onnan. A 10. századtól azonban kisebb-nagyobb hullámokban számos német bevándorlóval számolhatunk, akik zömmel a Dunántúlon és a Felvidék nyugati területein telepedhettek

---

¹ A tanulmány megjelenését a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatta.

² Az etnikai rekonstrukció kérdésének rendkívül összetett voltáról, problémáiról és jelentőségéről legutóbb HOFFMANN ISTVÁN értekezett egy átfogó igényű frásban (2007: 11–20).

meg. Jelentősebb betelepülés azonban csak a 12. század elejére valószínűsíthető, s ettől kezdve folyamatosan, az egész középkoron át számolhatunk e népcsoport beáramlásával. Nagyobb csoportjaik eddigi ismereteink szerint az ország területének gyéren lakott keleti és északi vidékein, Erdélyben és a Felvidéken, illetve az Alföld peremterületein vertek gyökeret (vö. KRISTÓ 2003: 121–65, MAKKAI 1987: 247, KMTL. *németek* a.). A 12. század első harmadára a német birodalom különböző területein jelentősen felduzzadt népfelesleg egy részét II. Géza hívta be és telepítette le Dél-Erdély ritkán lakott vidékeire, legkorábban a mai Nagyszeben környékére, és attól keletre, az Olt völgyébe. Ez volt az első olyan nem magyar néptömeg, amely ezen a vidéken nagyobb, zárt területen telepedett le (vö. MAKKAI 1943: 339, 1987: 296). A felvidéki részekre a Német-római Birodalom számos vidékéről a tatárjárást követően az egész középkoron át érkeztek a német etnikumhoz tartozó bevándorlók, ám hogy pontosan honnan és mikor érkeztek, azt gyakran nem lehet megállapítani, csupán a nagyobb bevándorlási hullámok érhetőek tetten (vö. KRISTÓ 2003: 162).

KRISTÓ GYULA a fentebb említett munkájában forrásai alapján számos vármegyében, különböző betelepülési/betelepítési időszakot jelezve mutat ki jelentősebb vagy kevésbé jelentős német népességet. Megállapításait elsősorban a német hospesek oklevelek által történt konkrét említésére, a megadott királyi kiváltságokra, jóval kevésbé a német eredetű, illetve németekre utaló helynevekre (közülük is főleg a mikronevekre), illetve a német eredetű személynévekre alapozza. Az utóbbi eljárása kissé vitatható is, hiszen tudjuk, hogy a személynévadásnak minden korban megvan a maga divatja, a német eredetű személynév ugyanúgy nem feltétlenül takar német etnikumhoz tartozó személyt, mint ahogyan a népvét tartalmazó településnév sem mindig utal az adott etnikum jelentős vagy éppen kizárólagos jelenlétére. A középkori vármegyék szerint haladva veszi vizsgálata alá az okleveles anyagot. A németiségről általában szólva az északi területeken Abaúj, Nógrád, Pozsony és Sáros, nyugaton Moson, Sopron és Vas vármegyékben jelzi számottevő jelenlétüket. Az általa kiemelt vármegyék, amelyekben pedig nagyobb százas népességet feltételez: Erdélyben Fehér, Küküllő, Torda és Kolozs, illetve északon Szepes vármegye.

2.1. Az ebben a munkámban vizsgált etnonimákat tartalmazó településnevek az ország területén elszórva találhatók, de bizonyos helyeken sűrűsödési pontokat láthatunk. A *német* lexéma településneveinkben gyakori előfordulása, az általam összeállított ómagyar kori névkorpuszban több mint száz település nevében van jelen. Legkorábbi előfordulását egy +1086-os datálású hamis oklevélben olvashatjuk a Veszprém megyei Németi (*Nemti*) elnevezéseként. Az első eredeti oklevélből származó és bizonyosan ide vonható adat a 13. század elejéről való, s a Borsod megyében található Német (1219/1550: *Nemeth*, v., Gy. 1: 792, Adatok 28: 13), a későbbi Sajónémeti település megnevezése. A népnév településnevekben való megjelenésének sűrűsödése a 13. század második felétől tapasztalható, de a legtöbb első előfordulással a 14. század első felében találkozhatunk.

A *német* népnévvel létrehozott helynevek a Kárpát-medence nyugati és északi részén tűnnek fel nagyobb számban (1. térkép).³ A legjellemzőbb Vas és Zala megyében való felbukkanásuk (10-10 település nevében), majd Pozsony, Sáros és Somogy (6-6), Abaúj, Baranya és Sopron (5-5), Heves és Valkó (4), Hont, Nógrád, Nyitra, Szatmár,

³ A hivatkozott térképeket l. a tanulmány végén.

Veszprém és Zemplén (3-3) következnek, de 1-2 településnév további 18 vármegyéből is adathozható. Ha ezeket az adatokat a korábbiak szerint a KRISTÓ által írottakkal összevetjük, feltűnik, hogy Zala vármegyében – amelyben anyagom szerint Vas vármegye mellett a legtöbb *német* lexémát tartalmazó településnév fordul elő – KRISTÓ munkája csak szórványos németsegről szól, Somogy vagy Valkó megyét pedig nem is említi. Ugyanakkor az általa Moson északi és nyugati részén jelzett jelentős német lakosságnak a nyoma a településnévkincs vizsgált szegmensében nem látszik.

De milyen földrajzi elterjedtséget mutatnak a helynevek egyes nyelvi típusai? A népeveket tartalmazó településnevek ómagyar kori névadatait összegyűjtő fentebb említett névtárban a helyneveket öt jellemző morfológiai típust megállapítva sorolom fel. A csoportok a következők: a népnév 1. alapalakban, 2. képzős alakban, 3. települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel település neveként; 4. jelzőként áll a) névpár nélkül, b) népnévi jelzős párral, c) más, nem népnévi jelzős párral; 5. nem települést jelentő földrajzi köznévvvel alkot településnevet. A következőkben elsődlegesen a fenti típusokat szem előtt tartva fogom vizsgálni a 'német' jelentésű lexémákat tartalmazó helynevek morfológiai felépítését.

A *német* lexéma különböző morfológiai névtípusokban való megjelenése nyelvföldrajzi tekintetben sajátos képet mutat (2. térkép). A települések első névalak-megjelenéseinek vizsgálata alapján megállapítható, hogy az öt morfológiai névtípusból három (amelyben a népnév alapalakban szerepel, amelyben a népnév jelzőként áll jelzős korrelatív névpár nélkül, illetve amelyben a népnév után nem települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel) az északi területeket jellemzi inkább (Abaúj, Borsod, Heves, Szepes), ami összhangban áll azzal, hogy az összes névelőfordulás arányait tekintve is ez a földrajzi terület áll az élen. Az első névmegjelenéseket figyelve a települést jelentő földrajzi köznévek alkalmazásának viszont a nyugati vármegyék névalkotásában van kiemelkedő szerepe (Pozsony, Sopron, Valkó, Vas, Zala). A népnév jelzőként történő használata a Kárpát-medence területén kiegyensúlyozottabbnak tűnik, de az e típuson belül számon tartható, a más, nem népnévi jelzővel való korrelatív megfelelést mutató nevek szintén a nyugati területen figyelhetők meg inkább (Somogy, Vas, Zala).

2.2. A korabeli oklevelek által *hospes*, *teuton*, *flandrenses* és *latinus* (vö. KMTL. *hospes*, *németek*, *szászok*, *flamandok* a.) nevekkkel jelölt népcsoportok elnevezésére a későbbiekben a *szász* lexéma válik általános használatúvá. Ez KRISTÓ szerint a forrásokban 1206-ban bukkan fel először, majd 1231-től meghatározó nevékké válik a magyarországi forrásokban. Ez a népcsoport nagyobb tömegben Dél-, majd Észak-Erdély vidékén telepedett le, kezdetben nem összefüggő területen; később azonban a folyamatos betelepülések következtében a 13. század második felében kialakult a két területen egy-egy összefüggő szász tömb; a déli vidéken a Királyföld, a tulajdonképpeni Szászföld (KÓSA–FILEP 1975: 129). Az eredetileg sokféle németből álló népesség itt válik azután egységessé nyelvében (nyelvjárásában), kultúrájában és etnikai identitástudatában. Hasonló jelentős betelepülés figyelhető meg a 13. század első harmadától kezdve, de még a 14–15. század folyamán is a Felvidéken (vö. MAKKAI 1987: 299). A betelepülés mértéke a tatárjárás után kiemelkedő jelentőségű a szepességi területen (KÓSA–FILEP 1975: 177, illetve vö. GYÖRFFY 1977: 512–3, KRISTÓ 2003: 121–65), ahol azonban az erdélyihez hasonló összefüggő szász tömb nem alakult ki.

A *szász* lexémának korszakunk több mint félszáz településének elnevezésében van névalkotó szerepe. Közülük legkorábban egy Torda megyei helynévben történik utalás latin megnevezésével a szász népeiségre, amikor egy 1177 körülről származó oklevél *Saxoniauara* nevű helyről beszél (Cs. 5: 702, Adatok 29: 20). A népnév névanyagunkban három vármegye településneveiben látszik a legjelentősebbnek (3. térkép): Fehér (8), Küküllő (6) és Torda (5) megyékben, amelyek egymás mellett, Erdély déli részén fekszenek; emellett elszórtan, 1–3 adattal még 24 másik megyében is képviselteti magát. A nevek igen csekély kivétellel a 13. század második felétől adathatók, de nagyjából kiegyenlített arányban tűnnek fel a 14. és a 15. században, ami a népesség folyamatos betelepülésére utalhat. Jól látható, hogy KRISTÓ eredményeit az általam összegyűjtött településnév-anyag lényegében alátámasztja, hiszen az általa is említett három vármegyében található a legnagyobb számban a kérdéses népvét tartalmazó településnevek. Eltérés azonban, hogy a KRISTÓ által ugyancsak kiemelt Kolozsban korpuszomban csak egyetlen ide sorolható települést találhatunk.

A *szász* népnévvel alakult településnevek egyes morfológiai típusainak nyelvföldrajzi jellemzőit vizsgálva (4. térkép) látható, hogy népvünk alapalakban jellemzően az északi megyék településneveiben kapott névalkotó szerepet (Bereg, Hont, Szepes, Ugocsa), ugyanakkor hasonló, de csak elszórtan előforduló adatokat a dunántúli vármegyékben is találunk (Pest, Somogy, Tolna). A települést jelentő földrajzi köznevek alkalmazása ugyan csak az északi vármegyékben figyelhető meg (Abaúj, Gömör, Zólyom), mint ahogyan az etnonima *-i*, *-d* és *-di* képzőkkel való megjelenése is (Borsod, Gömör, Hont, Ugocsa).

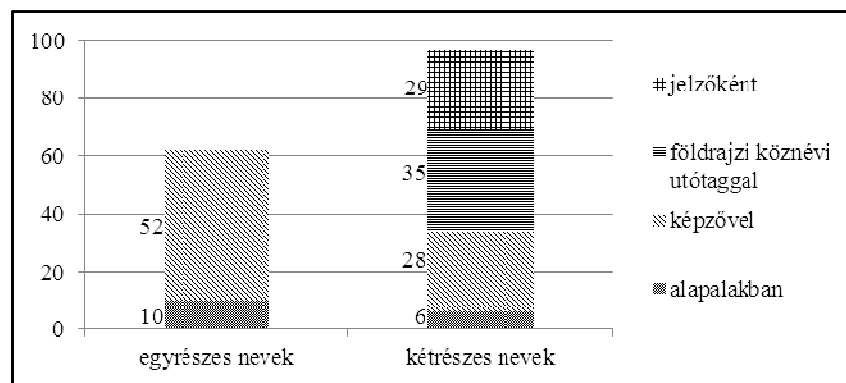
3. A kérdéses településnevek nyelvi szerkezetét tekintve azt láthatjuk, hogy a vizsgált népvévek egy- és kétrészes nevekben egyaránt előfordulnak, az egyes etnonimák esetében viszont a kétféle névforma számarányainak tekintetében különbségeket vehetünk észre. A könnyebb követhetőség és átláthatóság érdekében a típusokat a következőkben egy-egy grafikonon és egy-egy diagramon ábrázoltam. A grafikon a népnév megjelenését mutatja a nevek egyes morfológiai típusaiban, külön oszlopon ábrázolva az egy- és a kétrészes nevek csoportját. A két csoport közötti névszerkezeti különbségeket ugyan ez az ábra is jól mutatja, ám a kördiagram még szemléletesebb képet ad erről, hiszen itt az adott népnévvel létrehozott településnevek összességét (az egy- és kétrészes neveket) egyben látva, ugyanakkor a két vastag vonallal mégis elkülönítve még feltűnőbbek a különbségek. S mivel a kördiagramon a mindkét névcsoportban megjelenő azonos morfológiai tulajdonságú etnonimák (a népnév alapalakban, képzővel ellátva) egymás mellett állnak, az összehasonlítás is látványosabb lehet.

3.1. A 'német' jelentésű lexémák közül a legnépesebb névcsoportot létrehozó *német* etnonima névanyagom 107 településének 160 névalakjában fordul elő.⁴ Az 1. grafikonon

⁴ A továbbiakban minden esetben a névalakok, és nem a konkrét névadatok számát adom meg. Azaz a vizsgálatnál egy településnek a vizsgált népvét tartalmazó, szinonim jelentésű, de különböző morfológiai felépítésű névformáit veszem számításba, és figyelmen kívül hagyom ezen névformák konkrét névadatainak a számát, hiszen ezek a jelen kutatás számára teljességgel irrelevánsak. Amennyiben például egy településnek *Német* és *Németfalva* névalakja is van, az első névformát „a népnév alapalakban áll”, a másodikat „a népnév települést jelentő földrajzi köznévvel áll” típusba sorolva tárgyalom.

ábrázolt egy- és kétrészes nevek arányát megfigyelve azt láthatjuk, hogy e lexémának a kétrészes elnevezésekben való jelenléte nagyjából másfélszerese az egyrészes nevekben való megjelenésének (62 : 98). Ugyan ez is beszédes számaránynak látszik, ám ennél sokkal árnyaltabb képet kaphatunk, ha a fentebb említett öt típus szerint, részletekbe menően is megvizsgáljuk a neveinket. A *német* népnév a legjellemzőbben képzős formákban van jelen (80), amelyek döntő többsége egyrészes helynevet alkot (52), és csak kisebb arányban találkozunk velük kétrészes településnév első vagy második névrészeként (28). Ugyanakkor nem kerülheti el a figyelmünket az sem, hogy a képzőmorféma ezekben a nevekben kivétel nélkül az *-i*.

A népnevekhez az ómagyar korban a legtermészetesebben az *-i* helynévképző járult (vö. RÁCZ 2007: 52, 2008a: 235, 2008b: 104–6). Ennek magyarázatául szolgálhat talán egyfelől a népnevek szemantikai jellege, s ehhez szorosan kapcsolódva a képző eredete, eredeti funkciója: képzőmorfémánk az *-e* birtokjelből jött létre, attól párhuzamos alak- és jelentéshasadással különült el, s vált helynévképző funkcióban önállóvá. Ez a funkcióváltás a TNyt. szerint a személyekre utaló településnevek körében indulhatott meg (SZEGFŰ 1991: 254), s a tulajdonosra való utalás (vö. MAKKAI 1947: 113, KÁZMÉR 1970: 57) ezzel az elemmel általánossá lett. A *személynév* terminust azonban a szokásosnál nyilvánvalóan tágabban kell itt értelmeznünk, mert ezen a szűk értelemben vett személyneveken kívül minden személyt jelölő szót is értenünk kell, tehát a foglalkozás- és tisztségneveket, illetve a népi hovatartozást jelölő lexémákat is. A fentiek alapján az *-i* képzős helynevek legkorábbi csoportjának a személyre utaló alapszavakból, közöttük az etnonimákból létrejöttet tarthatjuk.

1. grafikon: A *német* népnév megjelenése az egyes morfológiai típusokban

De miért nem találunk más képzőmorfémát a népnevünk mellett? A *német* népnévvel álló egyéb képzők hiányát magyarázhatnánk esetleg a véletlennel is. Ám ha meggondoljuk, hogy a vizsgált etnonima milyen jelentős számú településnév létrehozásában vett részt a nyelvtörténet során, talán mégis lehetett volna esély arra, hogy az egyéb képzőmorfémával létezett nevek közül legalább szórványosan fennmaradjon egy-egy, ennek ellenére az összegyűjtött nevek között nem találtam ilyeneket. Akkor viszont más

magyarázata kell, hogy legyen a jelenségnek: bizonyos morfofonetikai okokat sejtethünk a hiányzó alakok mögött. A *-d* képző csonka tőhöz járulása a népnevek esetében általánosnak látszik (vö. RÁCZ 2008b: 117–9). A *német* lexéma csonka tövéből viszont a szó végén álló *-t* miatt eleve nem jöhetett létre *-d* képzős névalak, hiszen az esetleges **Németd* alakok nyelvhasználatbeli realizációja **Némedd* lehetett volna, aminek eredményeként eltűnt volna mind a tőnek, mind pedig a képzőnek a mentális azonosíthatósága, ez pedig az efféle alakok létrehozását eleve megakadályozhatta (vö. RÁCZ 2008b: 119). A helynevekben általában használatos egyéb képzőmorfémák alkalmazása a népnevek mellett egy-két kivételtől eltekintve szintén nem látszik jellemzőnek.⁵

A kétrészes elnevezésekben az *-i* képzővel álló etnonima kivétel nélkül a második névrész szerepét tölti be; az első névrész ilyenkor a legjellemzőbben valamiféle helyviszonyjelölő funkciót lát el (*Alsónémeti*, *Hernádnémeti*, *Középnémeti* stb.), illetve egyéb megkülönböztető szerepe van (*Kisnémeti*, *Nagynémeti*, *Péternémeti*, *Sándornémeti* stb.). Figyelemre méltó az Abauj közepső részén fekvő *Horvátnémeti* elnevezése, amelyben népnévi alapnévhez újabb népnévi megkülönböztető jelző kapcsolódik. Ez a jelenség nem látszik gyakorinak a korabeli helynévadásban.

Arányait tekintve a fenti, képzőt (is) tartalmazó névcsoporthoz követik a népnév és a települést jelentő földrajzi köznévi kapcsolatával létrehozott kétrészes nevek (34), amelyekben a *német* lexémához a *falu* (19), a *falva* (8), az *egyház* (1), a *sok* (1), a *város* (1) és a *föld* (1) földrajzi köznevek járulnak. Ezeket túl három olyan elnevezéssel is találkozhatunk, amelynek a második névrésze az elsődlegesen ugyancsak kétrészes névként létrejött *Németfalu*, előtűnik pedig az *Érd*-, a *Kapi*- és a *Tapli*- előtagokat láthatjuk megkülönböztető jelzői szerepben.

Az etnonima természetesen töltheti be a megkülönböztető jelzői, első névrész funkcióját akkor is, ha a második névrészben egy elsődleges helynév szerepel (28). Ilyen esetekben azt várjuk, hogy a népnévi jelző valamely más megkülönböztető szerepű lexémát mutató, azonos utótaggal élő településnévvel áll szemben. Ez azonban nem mindig valósul meg: a *német* etnonima 11 olyan településnév első névrészét alkotja, amelynek nincs egyéb jelzős párja (*Némethét*, *Németlehota*, *Németújvár* stb.).

Amikor azonban a népnévi jelzős településnevek korrelatív névpárja is megjelenik, akkor a jelző funkcióját gyakorta egy másik népnév láthatja el: ez a *német* előtag esetében névanyagom szerint a *tót* és a *magyar* (10: *Németbárán* : *Magyarbárán*, *Németgörgő* : *Tótgörgő*, *Németszelestye* : *Magyarszelestye* stb.).⁶ Az ilyenféle névpárok a települések vagy településrészek lakosságának tényleges etnikai elkülönülését mutatják, nagyon gyakran utólagos mellételepülésre utalnak.

A népnévi előtaggal ugyanakkor más, nem népnévi megkülönböztető jelzőt tartalmazó névformák is korrelálhatnak (7: *Németkál* : *Háromkál*, *Németmákva* : *Kismákva*, *Németszeceőd* : *Egyházasszeceőd* stb.).

⁵ A *-ka* formáns jelenik meg a *Horvátka*, az *Oroszka* és talán a *Marótka* nevekben, az *-s* képzőt láthatjuk egyetlen település két névalakjában a *török* etnonima mellett a *Türköcs*, illetve a *Türköcsfalva* szinonim nevekben, és egy-egy példa van az *-é* (*Magyaré*), a *-j* (*Magyarej*) és az *-ny* (*Horvátöny*) formáns használatára. Elszórt alkalmazásuk miatt tehát úgy látszik, hogy ezek a képzők az ómagyar korban nem váltak általános használatúvá az etnonimák mellett.

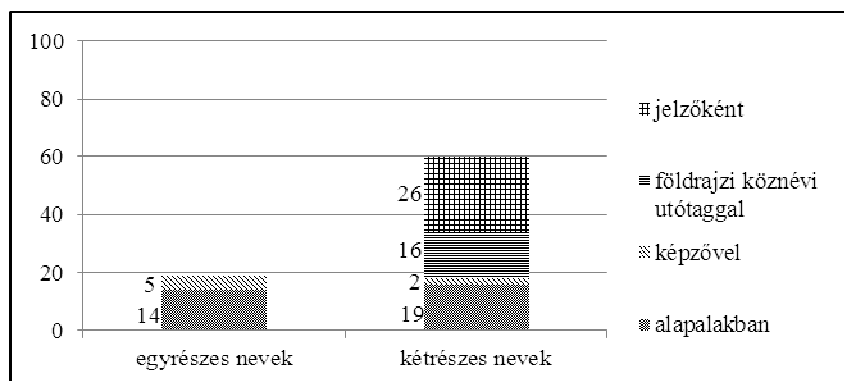
⁶ A településnevek korrelációs rendszerének átfogó igényű, monografikus formában történt bemutatása során BÖLCSKEI ANDREA e témáról is bővebben ír (2010: 132–7).

Névanyagomban elhanyagolható azoknak a neveknek az aránya, amelyekben nem települést jelentő földrajzi köznévi áll a *német* etnonima után, hiszen ebbe a névtípusba csupán a *Németmező* elnevezés tartozik.

A *német* népnév bármiféle morféma nélkül, alapalakban, egyrészes településnevek létrehozásában is részt vett (10), kétrészes nevekben pedig döntően helyviszonyt kifejező (*al-*, *fel-*, *közép-*), illetve a település kialakulásának idejére utaló (*új-*) megkülönböztető jelzői előtag után áll (6).

3.2. A *szász* etnonima névanyagom 53 településének 82 névalakjában szerepel, s ha ezen belül az egy- és kétrészes nevekben való jelenlétét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a népnév zömében kétrészes nevek névalkotója (63). A névtípusok bemutatását itt is egy grafikon és egy diagram segíti.

A névszerkezeti elemzéshez részletesebb rálátást biztosító, fentebb említett öt névtípus szerinti elemzés azt mutatja (2. grafikon), hogy a *szász* a leggyakrabban alapalakjában fordul elő (33). Ezen belül nagyjából azonos arányban találkozunk vele egyrészes névként (14: *Szász*), illetve kétrészes név második névrészének névalkotójaként (19: *Alsószász*, *Beregyszász*, *Mikeszász* stb.).

2. grafikon: A *szász* népnév megjelenése az egyes morfológiai típusokban

Hasonló számban (26) fordul elő a népnév kétrészes elnevezések jelzői szerepkörében is (26: *Szászfalu*, *Szászfenes*, *Szásztelek* stb.). E kategórián belül az egyéb jelzős névpár nélküli megjelenése a legjellemzőbb (14), más népnévi jelzővel álló korrelatív névpárjai között az *oláh* és a *magyar* előtag bukkan fel (9: *Szászfenes* : *Oláhfenes*, *Szásznemegye* : *Magyarnemegye*, *Szászpián* : *Oláhpian* stb.), illetve 3 település esetében több más, nem népnévi jelzős megfelelés is előfordul (*Szászberéte* : *Szekérberéte* : *Alsóberéte* : *Felsőberéte*, *Szászszékes* : *Kisszékes*, *Szászszilvás* : *Vasasszilvás* : *Vízszilvás* stb.).

Újabb névtípust jelentenek azok az elnevezések, amelyekben a népnév olyan települést jelentő földrajzi köznévvvel áll, mint a *falu* (4), a *falva*, a *város* (2-2), a *fa*, a *háza*, a *monostora*, a *telek* és a *vára* (1-1).

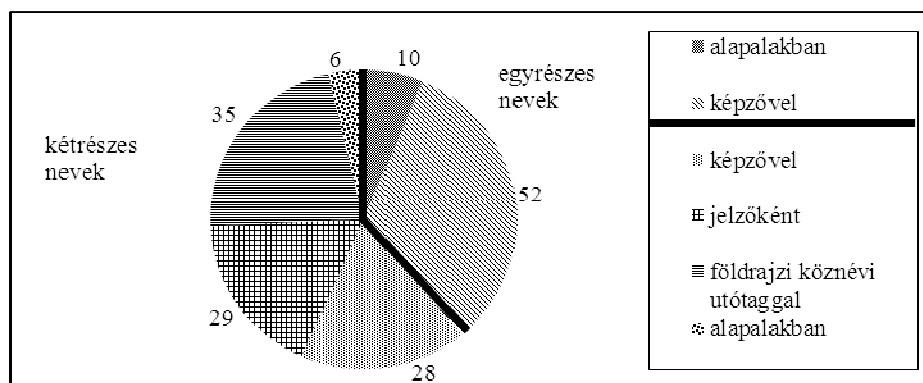
Feltűnő, hogy a *német*-hez képest arányaiban is mennyivel kevesebb a képzőt tartalmazó nevek száma (7), illetve hogy melyek az ezekben szereplő konkrét képzőmorfémák.

A korábban említett és általános használatúnak mondott *-i* morféma itt csupán két település elnevezésében van jelen (*Szászi*). Az egyik, Ugocsából adatható *Szászi* (1332–1337: sac de *Sazi*, Adatok 29: 10) településnév vizsgált csoportunkba vonhatósága bizonytalan, mert benne a *szász* lexéma jelenléte a helyesírás alapján megkérdőjelezhető, illetve a név mellett álló *de* prepozíció is bizonytalanná teszi az *-i* helynévképző voltát. A másik *Szászi* névforma Gömörből adatható (1329: *Zazy[-i Miklós]*, AnjouOkt. 13: 280/456, 366/613, AO. 2: 425–6, 449–50), ám személynévbeli előfordulása miatt szintén elképzelhető az *-i* melléknévképző funkciója is. E képzőmorfémás alak mindkét település esetében egyedi adatolás lenne.

A *szász* népnév mellett a *-d* (4), illetve a *-d(i)* (1) képző is feltűnik, bár ezek az alakok szintén bizonytalan megítélésűek a korabeli helyesírási sajátosságok miatt (elképzelhető, hogy a kérdéses települések nevében valójában a *száz* számnév szerepel). A homályos néveredetű helyek közül az egyiknek még a lokalizálása sem biztos: Heves, Nógrád vagy Pest vármegyében kereshető, az oklevél szövege szerint a Zagyva mellett. A másik, a Hont középső részén fekvő kérdéses települést az Adatok a népnévből alakult helynevek között tartja számon, míg a FNESz. a *száz* számnévre vezeti vissza. A borsodi *Szászdi* településnév számnévi eredeztetése mellett szólhat esetleg a későbbi *Szászd* névalak, illetve a korai első előfordulás (1067 k.]/1267: mon. S. Marie [...] quod dicitur *Zazyt*; I. Adatok 29: 14, Gy. 1: 804, DHA. 183, PestReg. 2).

Az utolsó névtípusba sorolható, a népnévhez kapcsolt, nem települést jelentő földrajzi köznévből alakult elnevezések száma a legkevesebb (3: *Szászberek*, *Szászpatak*, *Szászölgye*).

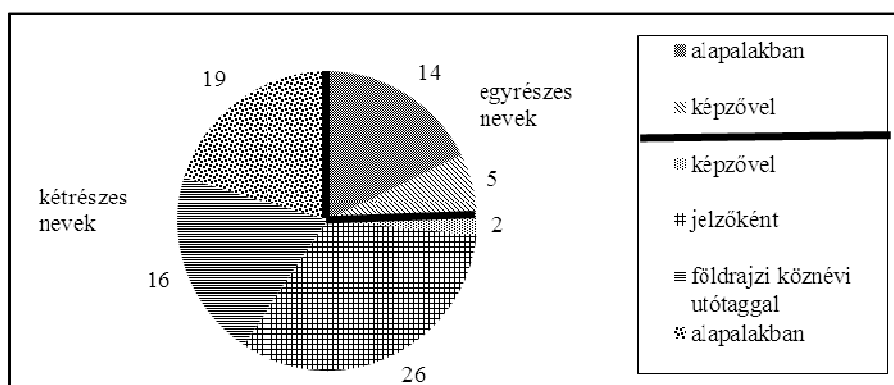
3.3. Az elemzés eredményeit mutató 1. és 2. diagramból is kitűnik, hogy a két etnonimával létrehozott nevek morfológiai felépítése között két ponton mutatkozik szembeötlő különbség. Egyrészt általában az egy- és kétrészes nevek, másrészt a névtípusokon belül az alapalakkal és a képzővel álló nevek arányában.

1. diagram: A német népnév az egy- és kétrészes nevekben

Felvetődik a kérdés, hogy vajon magyarázhatók-e ezek az eltérések? Az egyik általános ok talán az előfordulási gyakoriság lehet, hiszen a *német* népnevet tartalmazó

névformák száma kétszerese a *szász* népnévvel alkotott neveknek, így nagyobb esély van az egyes névtípusokba sorolható nevek felbukkanására is. Konkrétabban az egy- és kétrészes nevek eltérő száma mögött viszont talán nem indokolatlan a névalakok kronológiai jellemzőit sejtteni: míg a 160 *német* lexémát tartalmazó névformának 61%-át adják a kétrészes nevek, addig a *szász* népnevet magukba foglaló névalakoknak a 77%-át jelenti ugyanez a névcsoport. Megfigyelhető, hogy az utóbbi etnonimával alkotott nevek zömmel abban az időben jöttek létre (a 13. század második felétől), amikor az egyrészes nevek (főleg a képzett alakok) névdívatja már leáldozóban volt, s kezdett elterjedni a földrajzi köznevek, illetve a jelzős névalakok használata. Mindezek mellett ennek a képek talán morfofonológiai oka is lehet: a *szász* népnév egyszótagú lévén szinte vonzhatta a második névrészt, illetve maga is könnyebben jelenhetett meg ebben a szerepben. Ennek ellentmondhat viszont, hogy az alapalakok aránya a két népnév által létrehozott településnevek között éppen ellenkező arányt mutat: míg a *német* etnonima esetében 10%, addig a *szász* népnévnél 40% ez az arány. Ugyanakkor ha figyelembe vesszük, hogy ebből a 40%-ból 23% a kétrészes nevekben bukkan fel, akkor az ellentmondás máris kevésbé tűnik erőteljesnek.

2. diagram: A *szász* népnév az egy- és kétrészes nevekben

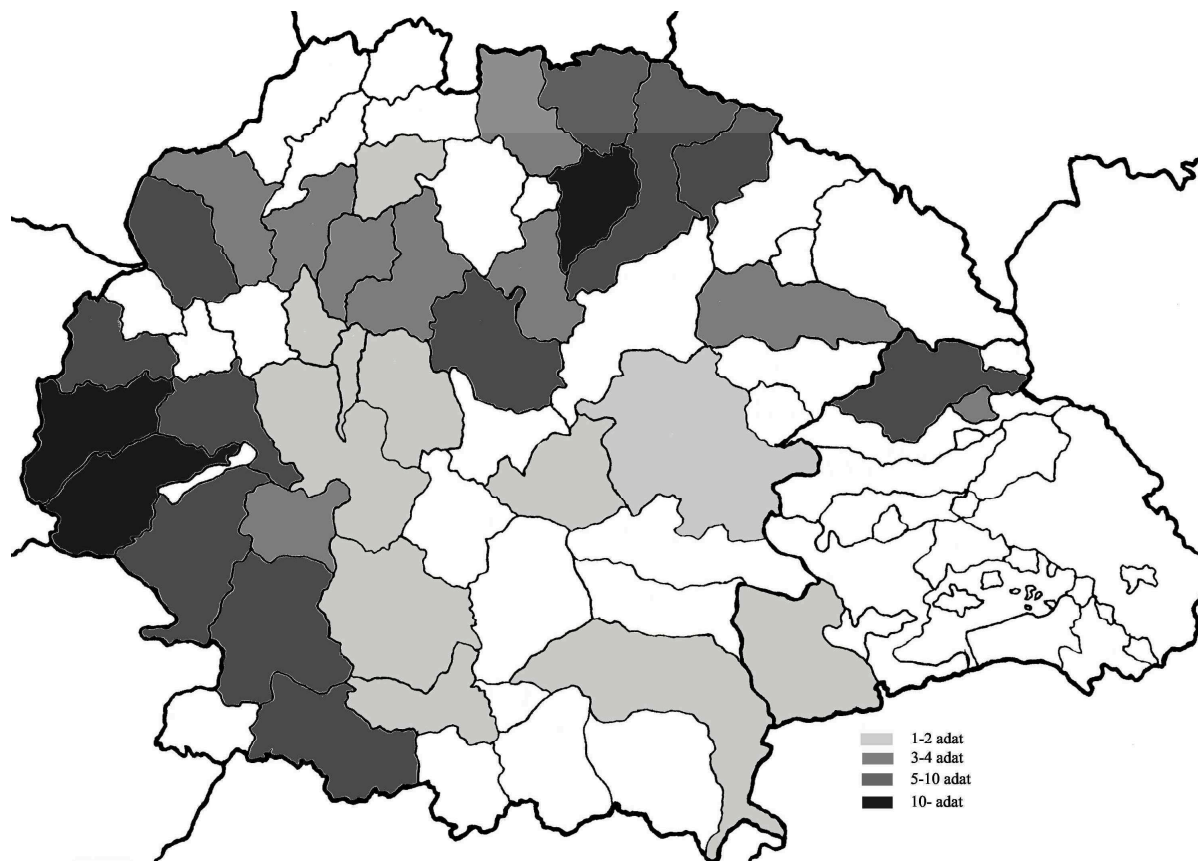
A képzőhasználatot tekintve: amíg az összes *német* etnonimát tartalmazó név 50%-ában találunk képzőt (32,5% az egy-, 17,5% a kétrészes nevekben), addig a *szász* népnévvel álló elnevezéseknél csupán 8,5% ez az arány (6% az egy-, 2,5% a kétrészes nevekben). Ez akkor különösen figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy a kétrészes nevekben megjelenő képzőmorfémák eredetileg mindig egyes, elsődlegesen morfofonológiai szerkesztéssel létrejött egyrészes nevek alkotóelemei, illetve ha figyelembe vesszük a kronológia és a névdívat kapcsán fentebb mondottakat is. A *német* esetében a korábbi névmegjelenések, így a korábbi névdívat tükröződése miatt nagyobb arányú az egyrészes nevekbeli képző-előfordulás, míg a későbbi megjelenésű *szász*-nál a jóval csekélyebb mértékű képzőhasználat a kedvelt névalakotási módok megváltozásával magyarázható.

4. A népnevek helynevekben való megjelenésének értékelésével kapcsolatban óvatosságra szokás inteni, tudniillik az etnonimák jelenléte nem jelentheti automatikusan az adott népesség egyértelmű és jelentős arányú jelenlétét a kérdéses településeken. Adatainkból viszont azt látjuk, hogy ahol az egyes népnévi eredetű helynevek sűrűsödni látszanak, azok jellemzően azok a vidékek, ahol történetileg is bizonyítható módon jelentős számban élt és akár él ma is a német népesség. Jól látszik tehát, hogy a helynevek ilyenfajta tanúszerpét az óvatosság és a körültekintés mellett sem lehet elhanyagolni, bár kétségtelen, hogy a konkrét nevek által jelölt települések történetének tanulmányozásával válhat teljessé egy-egy település vagy vidék népességtörténetének képe.

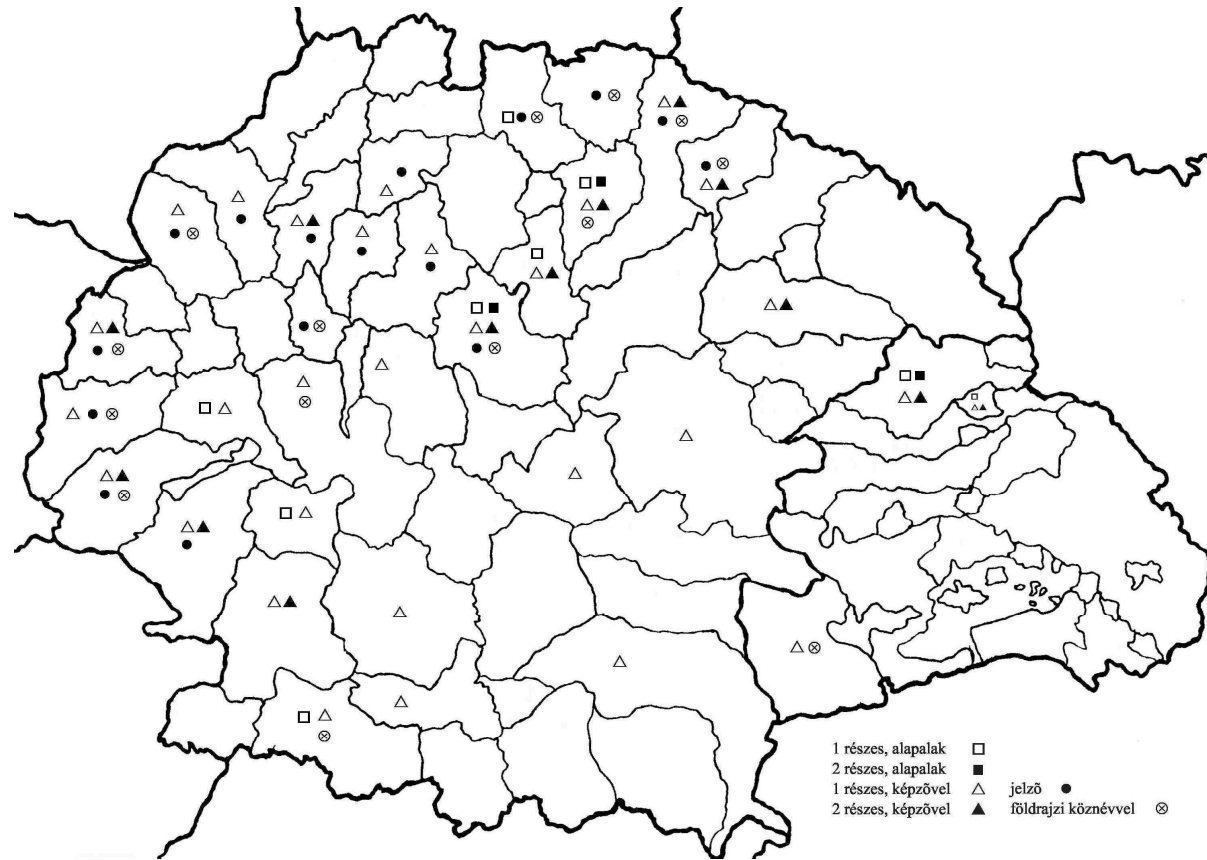
Hivatkozott irodalom

- Adatok = KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. 1. Acta Historica 44. Szeged.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természet névadás korszakában*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. Nyelvi rekonstrukció – etnikai rekonstrukció. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Debrecen–Budapest. 3: 11–20.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben*. Budapest.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. 1994. *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest.
- KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL 1975. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1943. Erdély népei a középkorban. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok*. 1. Budapest. 314–440.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1947. A Csallóköz településtörténeti vázlata. *Századok* 81: 109–35.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1987². Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: KÖPECZI BÉLA főszerk., *Erdély története*. 1–3. Budapest. 235–408.
- RÁCZ ANITA 2007. A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Debrecen–Budapest. 3: 45–55.
- RÁCZ ANITA 2008a. Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alakváltozásairól. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest. 230–40.
- RÁCZ ANITA 2008b. Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *Magyar Nyelv* 46: 103–24.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest. 188–258.

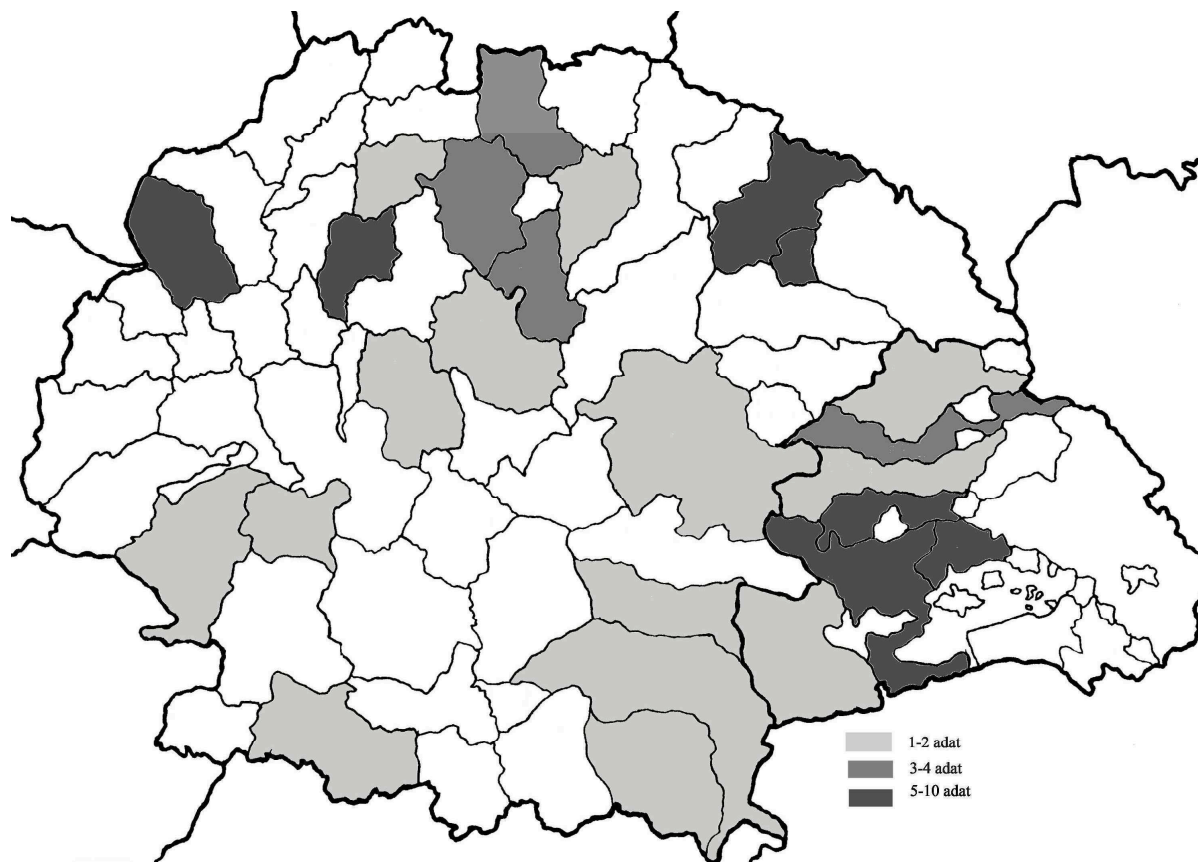
RÁCZ ANITA

1. térkép: A *német* népnév számarányai az egyes vármegyékben

2. térkép: A német népnév az egyes morfológiai szerkezetekben

3. térkép: A szász népnév számarányai az egyes vármegyékben

4. térkép: A szász népnév az egyes morfológiai szerkezetekben

ANITA RÁCZ, Geolinguistic examination of lexemes meaning 'German', appearing in settlement names of the Old Hungarian language

In the Carpathian Basin, names incorporating a lexeme meaning 'German' form one of the largest groups of Old Hungarian settlement names that refer to ethnicity. Most of the observed names include the ethnic names *német* 'German' and *szász* 'Transylvanian Saxon'. The paper examines the relevant toponyms, adopting several distinct geolinguistic points of view, and analyses the structural composition of the various morphological types (i.e. names of one or two constituents), presenting the role of the different name components in the name forms. Furthermore, the author examines the extent to which the regular linguistic research of settlement names contributes to ethnic reconstruction, a question that has been discussed in historical inquiries for almost a hundred years.